

Plancının Meşruiyetini Oluşturmada Etik Sorunlar

I I H A N T E K E L İ *

I. Giriş

Planlama düşüncesi bir aydınlanma çocuğudur. Aydınlanmanın insana ve akılcılığa güveninin getirdiği bir sonuçtur. Aydınlanma düşüncesi insanların ve toplumların kaderinin ilahi güçlerce belirlendiği inancını yıkarak, kendi kaderlerini kendilerinin eline vermiştir.

Aydınlanma iki bakımdan insana güveniyordu. Bunlardan birincisi insan aklına güvendir. İnsan aklının doğanın ve toplumun düzenini kavrayabileceğine ve bunun yasalarını ortaya çıkarabileceğine ve toplumun gelişmesini insanın mutluluğunu artıracak biçimde yönlendirilebileceğine inançtır. İkincisi ise insanların kendi kendilerini yönetebileceklerine güvendir. İnsanların kendileri için neyin iyi neyin kötü olduğunu değerlendirebileceklerine inanılmaktadır. Bunlardan birincisi bilgi alanına ikincisi ise ahlak alanına ilişkin bir güvendir.

Aydınlanma sonrasında bilgi, ahlak ve estetik alanı birbirinden bağımsız otonom alanlar haline gelmiştir. Bu alanların herbiri için evrensel geçerliliği olan kurallar bulunmaya çalışılmıştır. Bu ayırım yirminci yüzyılda gelişen planlama anlayışını da belirlemiştir. Bu anlayışa göre planlama ahlak ve bilimsel bilgiyi özel bir biçimde yan yana getirmektedir. Planlama iyi toplumun ne olduğuna ilişkin hedeflerini ahlak alanından alacak ve bu hedefleri bilim alanında geliştirilmiş bilgilerden yararlanarak en etkin bir biçimde gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bu halde araçsal bir akılcılık söz konusudur. Planlamanın genel olarak teknik aklın toplumun işlerliğini sürdüren ve toplumu dönüştüren eylemlerin saptanması diye yapılan tanımlamasının arkasında da böyle bir araçsal akılcılık anlayışı bulunmaktadır.

Planlamanın gelişmesine ilişkin böyle bir kısa bakış planlamanın bilim alanında bir etkinlik olduğu kadar ahlak alanında da bulunan bir etkinlik olduğunu gösteriyor. Bu yazıda planlamanın bilgi alanından çok ahlak alanıyla olan ilişkileri üzerinde durulacaktır.

Bir plancının karşılaştığı üç farklı düzeyde ahlak sorunu vardır. Bunlardan birincisi toplum düzeyindedir. İyi toplumun ne olduğuna ilişkin değerler ve tanımlamalardır. İkincisi ise planlama faaliyeti düzeyindedir. İyi bir planlamanın niteliklerinin ne olacağına ilişkindir. Üçüncüsü ise plancı düzeyindedir. İyi plancının ahlakının ne olacağını tanımlayacaktır. Denilebilir ki üçüncü düzeyi oluşturan iyi plancının nitelikleri ilk iki düzeyi de içerir. Çünkü iyi plancı, iyi planları yaparak iyi toplumun gerçekleşmesine katkıda bulunacaktır.

Böyle üç düzeyi de içeren bir planlama ahlakından söz edebilmek için önce ahlak önermelerinin niteliği ve nasıl temellendirildiği üzerinde durulacak daha sonra da bir plancı ahlakının önermelerinin nasıl kurulabileceği ele alınacaktır.

II. Ahlak Önermelerinin Niteliği ve Nasıl Temellendirileceği Üzerine

Ahlakın nasıl temellendirilebileceği konusunda felsefeciler üç farklı yoldan söz etmektedirler. Bunlardan birincisi insanın iç dünyasıyla temellendirmeye çalışmaktır. Sokrates, Aziz Augustinus gibi düşünürler için ahlak kendi kendisiyle başbaşa kalan vicdanından kaynaklanmaktadır. Bu ele alışın en çok üzerinde konuşulan örneği Aristoteles'in ahlak felsefesidir. İnsan için ereğin mutluluk olmasından yola çıkar. Mutluluk üzerinde dış olayların, eylemlerin etkisi söz konusu olsa bile, temelde insanın özünüyle ilgili yüce bir erek-tir. Mutluluk ereği usun bütün gücünü kullanarak "iyi"ye ulaşmasını gerektirir. Bu nedenle insan kendi özünüyle, kendi varlığını yönlendiren ruhla karşı karşıya gelerek, dış olayların etkisinden kurtulur, mutluluğu kendi iç evreninde arar. Kişiyi mutlu kılacak "iyi"ye ulaştıracak olan ise ancak erdemdir. Ahlakın özünü oluşturan erdem usun etkinliğiyle bağlantılı bulunduğu tutum (ethos) ve düşünme (dianoia) gibi iki eylemi gerektirir. Erdem yalnız bilgi edinmekle, erek olan "iyi"nin ne olduğunu bilmekle kazanılmaz, kişinin istencini eğitmesi, olgunlaştırmaya çalışması, kendini eylemleriyle dengeli bir duruma getirmesi gerekir. "Orta yol" kişi davranışlarının, eylemlerinin "iyiye" yönelmesiyle mutluluğa ulaşmayı sağlar.

Bu yaklaşımda ahlakın konusu bireyi erdeme kavuşturmadır. Bu daha çok özel alana ilişkin bir ahlaktır. Bu ahlakın doğrudan kamusal bir yönü yoktur. Ama dolaylı bir varsayımı içerdiği söylenebilir. Erdemli davranış bireyin mutluluğunu gerçekleştirirken, toplumu ayakta tutmak için gerekli koşulları yarattığı varsayılmaktadır. Kamusal ahlakla özel ahlak arasında bir paralellik olduğu düşünülmektedir.

Ahlakı ikinci temellendirme yolu akıla dayandırmaktır. Descartes'e göre aklın başlıca görevi iyi ve kötüyü değerlendirmektir. Bu nedenle akıl bize davranış kurallarını verecektir. Ahlakı akıla temellendiren yaklaşımlar daha çok evrensel geçerliliği olan ilkeler geliştirmeye yönelmiştir. Akıla temellendirme konusundaki yaklaşımlardan en çok üzerinde durulmuş Kant felsefesi olmuştur. Kantta bilgi fenomenler alanına, ahlak ise numenler alanına ilişkindir. Numenler alanının varlığı insanı diğer canlılardan ayırır. Eğer bu alan olmasaydı insanın özgürlüğünden söz edilemezdi. Bu alanda ahlak tümel (evrensel) geçerliliği olan önermelerden oluşur. Ahlakın içgüdülerle, doğal eğilimlerle ilişkisi yoktur. Ahlak akılda bulunan bir yasaya, kesin buyruğa (kategorik imperative) dayanır. Bu kesin buyruk önsel (a priori) dir. Bu buyruğun özünü "iyi istenç" oluşturur. Bu iyi istenç yalnız insanı ilgilendiren bir ödevdir. Bu ödev sadece aklın sesidir. Bunun içinde duyguya yer olmadığından, ahlak yasaları tümeldir, başka bir deyişle görelidir, evrensel olarak geçerlidir. Bu nedenle insan genel bir yasa olmasını isteyebileceği bir ilkeye göre eylemde bulunmalı, bütün insanlığı kendinde ve başkalarında, bir araç olarak değil, bir erek olarak göreceği biçimde davranmalıdır.

Üçüncü ele alış biçimi ise ahlakın dayanaklarını toplumda bulmaktır. İnsanların karşılıklı ilişkiler içinde yaşarken birbirleriyle ilişkilerini sürdürebilmeleri ve topluluk oluşturabilmeleri için insanların birbirlerine karşı sorumluluklar yüklenmesi gerekir. Ahlak bu işlevi yerine getirir, toplumdaki bireylerin ilişkilerini düzenleyen kuralları oluştururken bunu bireyin diğerlerine karşı ödevlerinin ne olduğuna açıklık kazandırarak yapar. İnsanlar bunları birer ölçüt olarak kullanarak kendisinin ve diğerlerinin davranışlarını olumlu ya da olumsuz olarak yargırlar.

Bu yazıda da üçüncü yol benimsenecektir. Ahlakın temel ögesi olan sorumluluğa açıklık kazandırmak için, bireyin kime karşı sorumlu olduğu, yüklediği sorumluluğun bireyi ne yapmaya zorlayacağı, hangi koşullarda bireyin sorumluluğunun ortaya çıkacağı sorularını yanıtlamaya çalışmak gerekir.

Birey içinde bulunduğu moral topluluğa karşı sorumludur. Sorumluluk bir toplulukta yaşayan kişinin diğerleriyle ilişkileri içinde biçimlenir. Bir başka deyişle toplumsal olarak müzakere edilmiştir ya da sürekli olarak üzerinde pazarlık yapılmaktadır. Bir moral topluluk bu biçimde oluşur. Ama bir insan tek bir moral topluluk içine hapsedilmiş değildir. İnsanlar bir toplum içinde yaşarken sürekli olarak kendi moral topluluğu içinde bulunmayan yeni kişilerle ilişki kurarlar. Eskisinden farklı bir moral topluluk içinde daha yer alır. Bir kişinin üzerinde birden fazla moral topluluk kesilmektedir. Aile, iş, arkadaş, meslek, hemşeri çevreleri, ulus vb. bu moral toplulukların örneğidir. Bu değişik moral çevrelerin bireylerden beklediği değişik sorumluluklar vardır. Bu beklentilerin bazı hallerde birbiriyle çelişmesi söz konusudur. Bireyleri tutarsızlığa itebilir. Bu tutarsızlıkların çok açık hale geldiği durumlarda bu bireyler içinde buldukları moral toplulukların bir kısmından dışlanmak durumunda kalabileceklerdir.

Moral çevrelerinin yüklediği sorumluluklar kişileri nasıl davranmaya zorlamaktadır. Bu bakımdan iki farklı ahlaksal tutumdan söz edilebilir. Bunlardan birincisi nihai amaç ahlakıdır. Bu ahlak anlayışında amacın aracı meşru kıldığı anlayışı hakimdir. Bu ele alışta amaçların yüceltilmesiyle her araç dolayısıyla her davranış meşru hale getirilebilecektir. İkinci ele alış sorumluluk ahlakıdır (deontology) bu durumda araçların meşruiyeti, amaçların meşruiyeti kadar önemlidir. Moral topluluk içinde iyinin ne olduğuna ilişkin bir uzlaşma gelişirken yalnız amaçlar konusunda değil aynı zamanda araçlar konusunda da saptamalar yapılacaktır. Kötü araçların kullanılması ulaşılabilecek amacın da kirlenmesine neden olacaktır.

Sorumluluğun hangi koşullarda ortaya çıkacağı sorusu duruma bağlı bir ahlak düşünülmesinin bir işaretidir. Durum ahlakında tüm değerler, kurallar ve reçetelerin koşullara bağlı olduğu kabul edilmektedir. Kurallar ve kaideler önceden dondurulursa gerçekler karşısında yetersiz kalacaktır. Durum ahlakından söz edildiğinde bireylerin sorumluluğuna ve özgürlüğüne yaratıcılığı geliştirilebileceğine güven ifade edilmiştir. Böyle olunca bir toplumda belli bir eylem yapanlar ya da karar verenlerin içinde buldukları durumların onları çok farklı ahlaksal seçme sorunlarıyla karşı karşıya bırakacağı kabul edilmiştir.

Seçmelerdeki en basit durum iyi ile kötü arasında yapılan seçmedir. Bu seçmeyi yapabilmek için iyi ve kötünün ne olduğuna ilişkin değerleri bilmiş olmak yeterli olacaktır. Biraz daha karmaşık ve duyarlı olan durum iyi ile en iyi arasındaki seçmedir. Rasyonel bir hesaplamayı gerektirir. Üçüncü seçme halinde durum birden karmaşıklaşır. İnsanların yapmayı seçtikleri bir eylemin iyiyi doğurduğu kadar kötüye de neden olduğu durumlarda yapılan seçmedir. Burada basitleştirilmiş her durum için geçerli bir kural söylemek zordur. En karmaşık durum ise kötüyle daha kötü arasında seçme durumunda kalındığında ortaya çıkacaktır. En çok karşılaştığımız seçme durumu üçüncüsüdür denilebilir. Üçüncü ve dördüncü durumda moral topluluğun sadece ideal ahlak değerlerine dayanarak bir seçme yapma olanağı kalmaz. İdeal ahlakın yol gös-

tericiliğiyle pratik yani duruma bağlı ahlakın yol göstericiliği arasında bir ayrım ortaya çıkar.

Ahlak önermelerinin moral topluluklara referansla, duruma bağlı olarak belirlenmekte olduğunu, yani göreliliğini gördükten sonra, bir konuya mutlaka açıklık kazandırmak gerekiyor. O da insan haklarıdır. İnsan hakları evrenseldir diyoruz. Evrensel demek insan haklarının tüm ahlak sistemleri tarafından içerildiğini kabul etmektir. Eğer Kantçı ahlak anlayışında olduğu gibi ahlaki akılla temellendirmeyi kabul etseydik, evrensellik iddiasında bulunmak bir sorun olarak görülemezdi. Oysa ahlak önermelerinin moral topluluğa özgü olduğunu söyledikten sonra onların evrenselliği nasıl iddia edilebilmektedir? Bu akılla temellendirmekten gelen değil pratik içinde ortaya çıkan bir evrenseldir. Pratiğe dayanan evrensellik iki yolla kurulabilir. Bunlardan birincisi insan haklarını tüm ahlak sistemlerinin keşittiği ortak bir küme olduğunu kabul etmektir. İkincisi ise insan haklarını moral topluluğu tüm dünya olan bir özel ahlak alanı olarak görmektir. Her iki halde de ahlakın hem moral topluluğa bağlılığı hem de evrensellik iddialarını birlikte sürdürmek olanağı doğmaktadır. Böyle bir yorum olanaklı hale gelince, insan haklarının hem evrensel, hem de tarihsel olduğu söylenebilecektir. Zaman içinde gelişecek ve zenginleşecektir. Oysa akılla temellendirilen bir evrensellik olsaydı bunun zaman içinde gelişmesinden söz etmek olanaksız hale gelirdi.

III. Kent Plancısının Ahlakı Üzerine

Kent plancısının ahlakının üç farklı düzeye; iyi plancı, iyi plan ve iyi kente ilişkin değerlerden ve sorumluluklardan oluştuğunu daha önceki bölümlerde görmüştük. Plancı ahlakının üç farklı düzeydeki öğelerini plancı düzeyinden başlayarak kurmaya çalışalım.

İyi Plancının Nitelikleri Üzerine

Plancı üzerinde değişik moral kümeler kesilmektedir. Bunlar; a) toplumun bir bireyi, b) bir profesyonel, c) bir kamu görevlisi, d) bir yasa uygulayıcısı, e) bir toplumbilim kullanıcısı olmak diye sıralanabilir. Bu kümelerin herbiri plancıya farklı sorumluluklar getirmektedir. Bazı hallerde de bu sorumlulukların birbiriyle çelişmesi söz konusu olacaktır. Bu sorumlulukların herbirini tek tek ele alarak açıklamaya çalışalım.

Plancının toplumun bir bireyi olması, ona iyi insan, iyi vatandaş olma sorumluluğunu yüklemektedir. Bu hem özel, hem de kamu alanına ilişkin çok sayıda sorumluluk getirmektedir. Özel alanda ailesine karşı sorumluluklarıyla, kamu alanında ise daha çok vatandaş olarak sorumluluklarıyla yer almaktadır. Bu alanı burada ayrıntılı olarak tartışmakta yarar yok. Ama bir noktaya dikkati çekmekte yarar vardır. Bazı hallerde kentlerin gelişmesi konusunda alacağı tavırları saptarken bir vatandaş olarak sorumluluğu plancı olarak sorumluluğunun önüne geçebilecektir. Profesyonel plancı olarak yapmadığı talepleri, vatandaş olarak yapma durumundadır.

Plancı ahlakının öğelerinin bir bölümü de bir profesyonel olmasından kaynaklanmaktadır. Profesyonellik ahlakının en önemli koşulu müşterisiyle olan ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Profesyonellik iddiası olan bir kişi müşterisiyle gayri şahsi ve güvne dayalı ilişkiler kurmak durumundadır. Bu ilişkide güvenin doğması profesyonelin şahsi ilişkileri ve sempatiyelerinden kaynaklanmamaktadır. Söz konusu ilişki anonim bir ilişki olmalıdır. Bu ilişkide güven profesyonelin elde ettiği bilgiyi üçüncü kişilere açıklamamasından ve müşterinin sahip olmadığı profesyonel bilgisinden kaynaklanmalıdır.

Profesyonellik ahlakının en önemli özelliklerinden biri de müşteriye karşı bağımsızlığını korumasıdır. Bir profesyonel müşterisinin hoşuna gidecek biçimde konuşmamalı, bir dönem siyasal yaşamımızda moda haline gelen bir ibareyle nabza göre şerbet vermemelidir. Müşterisinin ön yargılarına karşı çıkabilmelidir. Müşterinin önyargıları profesyoneli de hapsedememelidir.

Profesyonellik ahlakının olmazsa olmaz koşulu bilgi ve yeterliliğe sahip olunmasıdır. Eğer bu niteliğe ve birikime sahip olmayan bir kimse profesyonellik iddiasında bulunuyorsa bir dolandırıcı durumuna düşecektir. Profesyonellik ahlakının bu koşulu, meslekî bilgilerin çok hızlı değiştiği dünyamızda, profesyonelleri bilgilerini sürekli yenileme zorunluluğuyla karşı karşıya bırakmaktadır.

Profesyonellik ahlakının bir başka özelliği lonca sadakatidir. Bu ahlak anlayışının kökleri sanayi öncesi döneme gider. Profesyonel hizmetini piyasada satılan bir mal düzeyine indirmeyecektir. Başkasının müşterisini kandırmayacak, kendi propagandasını yapmayacak, başkasından müşteri çekmek için fiyatları düşürmeyecektir. Profesyonellerin kendi aralarında böyle görelî olarak kapalı bir sistem oluşturması bu grubun sadece kendi çıkarını koruması için gerekli değildir. Aynı zamanda da kendi alanlarındaki rasyonelitenin dayanağını oluşturmak için gereklidir. Modernitenin araçsal rasyonalite kavramını aşındırmasından sonra Brown yeni bir rasyonalite kavramı geliştirmiştir. Buna göre rasyonel olan karar uzmanlar arasında üzerinde odayaşma olan karar olarak tanımlanmıştır. Böyle bir profesyoneller topluluğunun varlığı bunun için bir temel oluşturacaktır. Çoğu kez belli konularda toplumdaki odayaşma ile profesyoneller arasındaki odayaşma aynı noktada teşekkül etmez. Bu ikisi arasındaki fark gerçekte üzerinde durulan bir konuda popülizmin ne olduğunun teşhisini sağlar. Kuşkusuz, popülizmden kaçınma plancı ahlakının önemli öğelerinden biridir.

Bir profesyonelden beklenen bir başka ahlak özelliği de işverenine sadakattir. Ama plancı sözkonusu olduğunda bu ilişki karmaşıklaşmaktadır. Çünkü işveren bir kamu yöneticisidir. Büyük olasılıkla da seçimle gelmiş bir siyasetçidir. Bu siyasetçi halk adına orada bulunmaktadır. İşte bu noktada plancının bir kamu görevlisi olmasından kaynaklanan özellikleri ön plana çıkmaktadır. Plancının sadakati hemen üstündeki yöneticiye mi yoksa halka mı olacaktır? Bu sorunun yanıtını bulmak o kadar kolay değildir. Ahlakın duruma bağlı niteliği burada ortaya çıkmaktadır. Eğer bir plancı kendisini üstündeki yöneticisine karşı sorumlu görmezse planlama örgütünün bir karmaşaya düşmesi etkinliğini kaybetmesi sözkonusudur. Oysa kendisini yalnız üstüne karşı sorumlu görürse üstünün hatalarına, hatta kötü niyetli tutumlarına alet olmuş, halka karşı sorumluluğunu yerine getirmemiş olur. Bu bir nokta da sağduyu sorunudur. Eğer ister yönetici, ister plancı olsun, sonunda halka karşı sorumlu olduklarının bilincinde iseler ve bilgilerini yeniliyorlarsa bir sorunu ortaya çıkmaması gerekeceği düşünülebilir.

Bu noktada plancı ile seçilmiş yöneticilerin ilişkisine açıklık getirmek gerekir. Bu durum bir planlama bürosunun içinde çalışarak yükselmiş bir plancı yönetici ile plancı arasındaki ilişkiden çok farklıdır. Her iki durumda da söz konusu olan üst ve ast ilişkileri aynı nitelikte değildir. Birinci durumda meşruiyet temelleri farklı iki aktör arasındaki ilişki sözkonusudur. Siyasetçinin meşruiyeti halkın temsilcisi olmasından kaynaklanmaktadır. Onunla ast üst ilişkisi içinde bulunan plancının meşruiyeti teknik bilgisinden yani profesyonel olmasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir meşruiyet dayanaklarındaki farklılık Türkiye’de siyasetçilerin yaymaya çalıştığı atanmışlar seçilmişlerin her dediğine evet demelidir biçimindeki ilkeyi geçersiz kılmaktadır. Meşruiyet temellerindeki farklılık aralarında kendiliğinden bir işbölümü ortaya çıkarmaktadır. Toplumun hedeflerinin ne olduğunu planlamaya aktarmak siyasetçinin meşruiyet alanına ilişkindir. Teknik tutarlılığa ilişkin karar alanları ise plancı-teknokratın meşruiyet alanına ilişkindir. Siyasetçinin bu alana müdahalesinin dayanağı olmayacaktır.

İkincisinde ise meşruiyet temelleri aynı olan iki aktör arasındaki ast üst ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Bu halde böyle bir ayırım sözkonusu değildir. Beklenen daha deneyimli olan üstün kararlarına uyulmasıdır. Ama kuşkusuz bir farklılık varsa bunun çözümlenmesi sadece yetki üstünlüğüne dayanacak değildir. Profesyonel alanın

ortak değerleri ve yönelişleri içinde doğru kararın ne olduğu belirlenebilecektir.

Bir kamu görevlisi olmasının getirdiği sorumluluk sadece sadakatle boyun eğme arasında hassas dengeyi kurmak değildir. Takdir yetkilerini kullanırken vatandaşlar arasında ayırım yapmamak, özel yararları değil kamu yararını savunmak, yolsuzluk yapmamak gibi başka sorumluluklar getirmektedir. Kamu yarar kavramı üzerinde ilerideki bölümlerde ayrıntılı olarak duracağız. Diğer ikisi ise çok açıktır, üzerinde ayrıca durmak gerekmez.

Plancı kamu görevini yaparken bunu yasal sistemin koşulları içinde gerçekleştirecektir. Bu plancıya yasal çerçeveyi bilme ve pratiğini onun içinde geliştirme sorumluluğunu getirmektedir. Kamu adına görev yapmanın bir başka yolu da yoktur. Bu demek değildir ki bu yasal sistemi geliştirmek için düşünce geliştirmek plancının görevi dışındadır. Her bir vatandaş hem de plancı olarak yeni ve daha iyi bir yasal sistemin geliştirilmesi talebinde bulunmak sorumluluğu her zaman gündemde kalacaktır. Plancı bu değişiklik talebini gündemde tutmasına rağmen faaliyetlerini varolan yasal sistem içinde sürdürme sorumluluğunu taşıyacaktır.

Plancı ahlakının profesyonellikten gelen öğelerini tamamlamak için plancının bir sosyal bilim kullanıcısı olmasından gelen sorumlulukları üzerinde durmak gerekir. Bu plancıya bilimin gelişmelerinden yararlanma ve gelişmesine yardımcı olma sorumluluğunu getiriyor. Daha başlangıçta planlamanın aydınlanma sonrası gelişen bir olgu olduğunu belirttiğimiz düşünülürse bu sorumluluğun planlamanın olmazsa olmaz koşulu olduğunu hemen görebiliriz. Ama bu noktada akla gelebilecek bir soruya açıklık kazandırmak gerekiyor, Biliyoruz ki ilk planlı kent çok eski tarihlere, eski Mısır’a, eski Yunan’a gitmektedir. Bu örneklerde kent vizyonu görüşü hayata geçirilmiştir. Bu planlamaya günümüzde ortogonal planlama diyoruz. Bu planlama dayanağını toplumun değerlerinden ve bilimsel bilgiden almıyor. Bir plancının bir bakıma ilahi vizyonundan alıyor. Bu nedenle burada bilime karşı yaklaşımını belirlediğimiz günümüzün plancısının ahlakının içinde ortogonal planlamaya olumlu bir değer yüklemem de bulunuyor.

İyi Planın Nitelikleri Üzerine

Plancı ahlakının ikinci düzeydeki ilkeleri nasıl yapılan planın iyi bir plan olacağına ilişkindir. Bunlar; a) kamu yararına hizmet etmesi, b) halkın katılımıyla hazırlanmış olması, c) kapsamlı ve uzun erimli olması, d) o toplumda yaşayanları seçme olanaklarını artırması, e) toplumdaki kişiler hakkında ayırım gözetmemesi ve herkesin plan hakkında kolayca bilgi edinmesi, f) kentte yaşamın akışını durdurmasını geciktirmemesi diye sıralanabilir. Bu ilkeler konusunda günümüzde planlılar arasında genellikle bir uzlaşma olduğu söylenebilir. Ama herbirinin yorumu konusunda oldukça farklı görüşler bulunmaktadır. Planlama sürecine ilişkin kuramsal görüşler değiştikçe, çeşitlendikçe bu ilkelerde değişecektir.

Planlama konusundaki en tartışmalı alanlardan biri kamu yararı kavramıdır. Son yıllarda kamu yararını yadsayan bir çok tartışma yapılmıştır. Elitist planlama pratiğine karşı çıkan bir kısım yazarlar kamu yararının bulunmadığını, toplumda hakim sınıfların ya da genellikle planlıların içinden geldikleri orta sınıfların yararının topluma kamu yararı diye yutturulduğunu ileri sürmüşlerdir. Gerçekte planlamada kamu yararı gerçekleştiriyor diye sunulan pek çok şeyin toplumdaki değişik güçlerin pazarlık süreci içinde ulaştıkları bir denge hali olduğunu söylemişlerdir. Kamu seçmesi (public choice) kuramıyla uğraşan bir kısım yazarlar da kişilerin seçmelerinden yola çıkarak tutarlı bir toplumsal seçmeyi sağlayacak bir sürecin (çoğunluk oyu) tanımlanamayacağını ileri sürmüşlerdir. Eğer biz planlılar kamu yararını kavramını yaralarsak elimizde, kendisini sevmekten başka hiç bir özelliği olmayan bireyin çıkarını en çoğa çıkarmaktan başka birşey kalmaz. Yalnız planlama değil kamu idaresi hukuku da dayanaklarını yitirir.

Kamu yararı kavramı üzerinde bu krizin varlığını ileri sürmek insana ve topluma ilişkin ontolojik varsayımın ne olduğuna bağlıdır. Kamu yararı konusunda değişik ontolojik kabuller farklı sonuçlar çıkarılmasına neden olacaktır. En uç ontolojik varsayım organik devlet varsayımında bulunarak tek ontolojik düzey olarak ulusu kabul etmektir. Bu durumda bireyin çıkarı yoktur, nasıl temellendirildiği belli olmayan bir toplumsal çıkar söz konusudur. Bu anlayış bizi faşist devlete onun kamu yararı kavramına götürür. Bireyin yararı kamu yararı ile özdeşleşmiştir. Ondaki ayrı düşünülemez. Öteki uç varsayım ise toplumun sadece atomistik bireylerden oluştuğunu varsaymaktadır. Buradaki tek ontolojik düzey bireydir. Bu durumda bireyin istekleriyle temellendirilmeyen bir kamu yararı sözkonusu değildir. Kamu yararı bireylerin yararlarının toplamı haline gelir. Ayrıca bir toplumsal düzenlemeye gerek yoktur. Oysa bu durumda bile bir kamu yararı söz edilmek durumunda kalınacaktır. Çünkü bu liberalist toplumun bireylerinin özgürlüklerinin kullanılması hele bu bireyler bir kentte yaşıyorsa diğerlerinin özgürlüklerini sınırlandıracak ve hiçbirini özgürlüklerini kullanamaz hale getirecektir. Böyle bir toplumda bireylerin özgürlüklerinin gerçekleştirilebilmesi için toplum düzeyinde çok sınırlı da olsa bazı düzenlemelere gidilmesi gerekecektir. Bu gerekli minimum düzenleme liberalizmin kamu yararının sınırını çizecektir. Oysa bir üçüncü ontolojik varsayım olanaklıdır. İlişki içinde bireylerin oluşturduğu bir toplumun bulunduğu varsayılabilir. Birey ve toplumun her ikisinin de ontolojik olarak varlığı kabul edilebilir. Birey seçeneklerini toplumun varlığını kabul ederek yapacak seçimleriyle toplumu değiştirebileceğini kabul edecektir. Bu halde insanların çabalarıyla uzlaşımlarıyla oluşturulabilecek bir "iyi toplum" vardır. İşte kamu yararı bu ortak olarak üretilmiş iyi toplum anlayışıyla temellendirilmiştir. Tarihseldir insanların zaman içinde gelişmesine açıktır. İnsanların siyasal mücadeleleriyle zaman içinde kapsamı genişletilmektedir. İster liberalizmin dar kapsamlı, ister "iyi toplum" uzlaşımına dayanan geniş kapsamlı toplum yararı kavramı olsun plancının pozitif değerler yüklediği kavramlar olacaktır.

Planın halkın katılımıyla hazırlanmış olması ilkesi 1970'li yıllardan sonra planlamanın temel ilkelerinden biri haline geldi. Bu yaklaşım daha önceki dönemlerde planlamanın kamu yararı ve teknik gerekçeleri ön plana geçirerek, elitist bir planlama haline gelmesine tepki olarak gelişmiştir. Planlanan alanlarda yaşayanların kendi sorunlarını ve tercihlerini planlamaya aktarabilmesinin yolu olarak gelişmiştir. Bugün artık plancılar arasında halkın desteğini almamış bir planlama pratiği meşru görülmemektedir. Genel olarak katılım benimsenen bir değer olmasına karşın uygulamada karşılaşılan sorunlarının nasıl aşılacağı konusu önemini hala korumaktadır. Halkın katılımında kaçınılması gereken iki yanlış tutumun olacağı söylenebilir. Birincisi halkla kurulan ilişkiyi sadece onlara bilgi vermeye ve onlardan bilgi almaya indirgemektir. Katılımcılar karar sürecinde etkili oldukları yani katıldıkları duygusunu edinemeyecekler ve yabancılaşmaları sürecektir. İkinci yanlış tutum planlamanın sadece halkın isteklerini kayda geçirmeye indirgenmesi ve bir popülizm yapılmasıdır. Bu halde kamu yararı gündemden tamamiyle çıkmaktadır. Katılım sürecini geliştirirken bu iki sapmaya da düşmemeli plancıyla katılımcılar arasında etkileşimli bir diyalog haline getirilmelidir. Bu diyalogun sağladığı karşılıklı öğrenme süreci içinde kamu yararı tanımlanabilmeli ve korunmalıdır.

Planların ayrıntı niteliklerinden biri de kapsamlı ve uzun erimli olmasıdır. Bu ilke de önemli ölçüde eleştiriyeye uğramaktadır. Kapsamlı rasyonel planlamanın olanaksızlığı, toplumun birbirinden ayrı küçük kararlarla geliştiği planlama yazınında uzun süredir tartışılmaktadır. Uzun süreli planlamanın ise dış dünya koşullarındaki gelişmenin kestirilmesindeki zorluklar ve amaçların değişmesi vb. nedeniyle olanaksızlığı ileri sürülmektedir. Tüm bu eleştirilere karşın plancının kararlarını toplumdaki herhangi bir aktöre göre daha kapsamlı araştırmalara ve uzun erimli bir perspektife dayandırması beklen-

mektedir. Yoksa plancı işlevinin yönetici işlevinden farkı kalmamaktadır.

Planların kişilerin seçme olanaklarını ve fırsatlarını artırması ilkesi kaynağını genel olarak iyi toplumun insanlara özgürlük sağlaması, çoğulculuğa olanak vermesi inancından almaktadır. Planlama kişilerin seçme olanağını kaldıran insanların başkalarının seçimlerine mahkum etme anlamına gelmemelidir. Ama bunun sınırlarını unutmamak gerekir. Bir çevrenin korunması, tarihsel dokuların korunmasının seçimleri sınırlamakla olanaklı olduğunu unutmamak gerekir. Kişilerin seçimlerini artırma bir regülasyon rejimi içinde olacaktır.

Planlama kişiler arasında aynı yapamaz. Eşitlikçi olmak durumundadır. Plan kararlarının gizli tutulması yoluyla toplumda belli kesimlerin kaydırılması, yolsuzluğa yol açması savunulamaz, plan kararları o toplumda yaşayan herkese açık olmalıdır. Eğer plan kararlarının açıklanmasının spekülasyon faaliyetlere yol açmasından çekiniyorsa, yapılacak şey kararları gizlemek değil, bu kararları uygun zaman gelmeden vermemektedir.

Son olarak üzerinde durulacak husu planların gerektiği zamanda geciktirilmeden yapılmasıdır. Türkiye'de yaygın olarak kullanılan planı yaşamın önüne geçirmeliyiz sözü bu kaygıdan doğuyor. Plancı bu konuda da hassas bir denge sorunuyla karşı karşıyadır. Plancının durum saptaması ve araştırma yaparak planlamasını geciktirmesi planlamayı ne kadar etkisiz hale getirirse, zaman baskısı var diye inceleme yapmadan kararlar vermesi onun plancılık iddiasını ortadan kaldıracaktır. Plancı hem kendisine verilen zaman içinde hem de yeterli araştırma yaparak kararlarını üretmek durumundadır.

İyi Kentin Nitelikleri Üzerine

Kent plancısının ahlakının üçüncü düzeyi iyi kentin, iyi yerleşmenin ne olduğuna ilişkin değerler oluşturacaktır. Bunları dört grup altında toplayabiliriz: a) yaşanabilirlik, b) sürdürülebilirlik, c) hakçılık, d) yurtaş bağlılığı.

İnsanlık tarihi boyunca, iyi bir yerleşmenin özelliklerinin ne olması gerektiği konusunda çok sayıda ütopya geliştirilmiştir. Bunlar daha çok bir yerleşme tasarımlarını içermektedir. Böyle bir konuda yaygın bir konsensüs sağlanması olanağı yoktur. Ama yaşanacak bir yerleşmenin gerçekleştirilmesi gereken performans kriterlerinin ne olması gerektiği üzerinde yaygın bir konsensüs sağlanabilir. Yaşanabilirlik toplumların yerleşmelerin gerçekleştirilmesi gerektiği üzerinde uzlaştıkları performans ölçütleriyle tanımlanan bir ilkedir. Böyle bir ilkenin tanımlanması, içeriğinin zaman içinde gelişmeğe açık olması, nasıl gerçekleştirileceğinin yerel koşullara ve kültürel görecelliğe açık olması açılarından da uygundur.

Yaşanabilir bir yerleşmenin niteliklerinin neler olduğu daha ayrıntılı olarak üzerinde durulması gereken bir konudur. Ama öncelikle belirlenmesi gereken husus yaşanabilirliğin insan haklarıyla temellendirilmesi gereğidir. İnsan hakları genel olarak ifade edildiğinde soyut ilkeler düzeyindedir. Bunların günlük yaşama geçirilmesi büyük ölçüde yerleşme düzeyinde gerçekleşecektir. Dolayısıyla yaşanabilir yerleşme ilkeleri bir anlamda insan haklarının somuttaki ifadeleridir diye düşünülebilir.

Köylerin, kasabaların ve kentlerin sunduğu fiziki koşullar ve yaşam standartları, diğer sosyal ve ekonomik etkenlerin yanı sıra, insanların yaşam kalitesini belirleyen öğeler arasında yer almaktadır. İnsanlar, temel gereksinimlerinin karşılanmasının ötesinde, günlük hayatlarını gitgide daha fazla etkilemesi açısından içinde yaşadıkları mahallerin ve yerleşimlerin iyileştirilmesini arzulamaktadır.

Bu bağlamda yaşanabilirlik, bireysel ve toplumsal refah ve mutluluk ile kişilerin bir yerleşimde yaşamaktan duyduğu tatmin hissine doğrudan katkıda bulunan insan yerleşimlerinin mekansal özellik ve nitelikleriyle alakalıdır. İnsan yerleşimlerinin çevre niteliklerinin bozul-

ması, yerleşim gelişiminin sürdürülemez hal alması, trafik sıkışıklıkları ve artan kentsel şiddet olayları gibi birçok nedenden ötürü yerleşmeler yaşanamaz hal almaktadır. Tarihi kent merkezlerini ve bölgeleri harap eden yıkıp-yapmalar, insanların gereksinim, kültür ve beklentilerini dikkate almayan niteliksiz tasarımlar da kişilerin kimlik ve aidiyet duygularını zedelemektedir.

Yaşanabilirliğin ölçütleri aşağıda sıralanmaktadır, gelişen toplum bunlara yenilerinin katılmasını sağlayabilecektir.

(a) Yeterli altyapı, hava ve su kalitesi, gürültü kontrolü, temizlik gibi, yeterli sağlık koşulları ve çevresel niteliklerin sağlanması ile vatandaşların yaşam ve sağlık hakkının korunuyor olması;

(b) Evde, işyerinde ve kamusal alanda, her daim, başta kadın ve çocuklar olmak üzere, tüm vatandaşların emniyet ve güvenlik içinde olması;

(c) Hakça hizmet, tasarım, esnek bölgeleme ve yönetsel ve yasal önlemlerle mahalleler, konut piyasaları, kamusal mallar ile hizmetlerde ayrımcılığın önleniyor olması;

(d) Özellikle özel ve kamusal kullanımlar ile, mahalle parkları, oyun alanları gibi yeşil alanlarla yapı çevre arasında olmak üzere, dengeli arazi kullanım planlaması ve pratiğinin derinlemesine müzakere süreçleri sonucunda elde ediliyor olması;

(e) Dengeli yapı ve nüfus yoğunluklarının derinlemesine müzakere süreçleri sonucunda elde ediliyor olması;

(f) Vatandaşların zaman ve mali bütçelerinin etkili kullanımının randımanlı kent formu, konut ve işyerleri arasında anlamlı mesafeler, nitelikli ulaşım ve kamu taşımacılığı ile sağlanıyor olması; yolların araçların egemenliğine terk edilmemesi veya önceliklerinin korunmuş olması;

(g) Sağlık, eğitim, ulaşım ve iletişim alanlarını da içermek üzere, kamusal alan, mal ve hizmetlerinin, başta özürsüz, korunmasız ve mahrum kalmış bireyler olmak üzere tüm vatandaşlar için kolay ve hakça erişilebilirliğinin ve mevcudiyetinin sağlanıyor olması;

(h) Dinlenme, eğlenme ve spor amaçlı yeterli alan ve olanakların kolay ve hakça erişilebilirliğinin ve mevcudiyetinin sağlanıyor olması;

(i) Ruhani, tarihi ve kültürel anlamı bulunan yapı, bölge ve yaşam pratiklerinin korunması;

(j) Yerleşim estetiğinin, sanat, mimari, kent tasarımı ve planlaması alanlarındaki geleneksel, yerel, modern ve diğer stillerdeki gelişmeleri dikkate alan ve bunlar arasında müzakere sonucu oluşmuş bir dengeyi gözeten bir yöntemle oluşması;

(k) Sosyal bütünleşmeyi güçlendiren ve yaşam biçimlerine, farklılıklara, kültürel kimliklere ve diğer vatandaşların haklarına saygıyı geliştiren, vatandaşlar arasında ve o yerleşim ile dünya arasında etkileşimi sağlayan şebekelerin artırılması ve geliştirilmesi olması;

(l) Öğrenme, bilgi yayma ve vatandaşların bireysel ve toplu gelişimine güç katan eğitim, yetiştirme ve kültür merkezleri, müzeler, kütüphaneler, tiyatrolar, konser salonları, gazete ve televizyon istasyonları gibi yerel kuruluşların niteliği ve mevcudiyetinin olması;

(m) Vatandaşların tüketici haklarının korunması ve sürdürülebilir tüketim kalıpları hakkında bilginin mevcut olması;

(n) Yaşanabilirlik koşullarının bozulmasına yol açan faaliyet ve süreçlerin önlenmesi ve düzeltilmesi için derinlemesine ve müzakere edilmiş izleme ve denetim mekanizmalarının var olması ve bunların işlerliğinin olması;

(o) Hiçbir kişi veya gruba ayrımcılık yapılmadan daha iyi yaşanabilirlik koşullarının tüm vatandaşlar için sağlanması için elbirliği içinde kamusal alanda çaba gösterilmesi.

İkinci ilke olan sürdürülebilirlik kalkınmaya referansla gelişmiş bulunan çevre hareketinin söylemi içindeki bir kavramdır. Sürdürülebilirlik kalkınma günün gereksinmelerini, gelecek kuşakların kendi gereksinmelerini karşılamasını olanaklarını azaltmadan, karşılayan kalkınmadır diye tanımlanmaktadır. Gelecek kuşakların gereksinmesini karşılayabilmek ilkesi kabul edilince de doğal kaynakların tahrip edilmemesi, ekolojik dengelerin sürdürülmesi ve korunması gereği hemen görülmektedir. Bu kavramı kalkınmaya değil de iyi bir yerleşme sistemine ilişkin olarak kullandığımızda gelecek nesillerde sürdürülebilir olan yaşanabilir yerleşmeler olacaktır. Başka bir deyişle tanımlanması birinci ilkeyle yakından ilişkili hale gelecektir.

Yanılgıyı önlemek için "yaşanabilir yerleşme" ile "sürdürülebilirlik" ilkesinin birbirine ilişkin konumunu belirlemek gerekir. Sürdürülebilirlik gerçekleştirilmesi gereken bir koşuldur. Yerleşmenin nasıl olması gerektiği hakkında bir bağlayıcılık getirmez. Sürdürülebilirlik çok farklı nitelikteki yerleşmeler tarafından sağlanabilir bir koşuldur. Bunlar arasında seçme yapmaya olanak vermez. Ancak yaşanabilir yerleşme ilkesinin yanında sürdürülebilirlik anlam kazanır.

Sürdürülebilirlik ilkesi en dar anlamıyla bile ele alınsa kuşaklar arası bir adalet ilkesidir. Kuşaklar arası adalet duyarlı bir düşününce aynı kuşak içinde adalet duyarlı olmaması düşünülemez. Bu nedenle sürdürülebilirlik ilkesi ilk tanımlandığı yıllarda ekolojik denge kadar hakçılığa da önem vererek tanımlanmıştır. Fakat uygulamada sürdürülebilirliğin hakçılık boyutu geri plana itilmiştir. Böyle olunca hakçılık burada üçüncü bir ilke olarak ayrıca ortaya konulmaktadır.

Yurttaş Bağlılığı her kadın ve erkeğin temel haklarının bulunması yanısıra diğerlerinin haklarını koruma ve ortak iyiye katkıda bulunma sorumluluğu olduğu üzerinde durmaktadır. Yaşanabilir yerleşme ilkesinin üçüncü nesil yani ancak dayanışmacılıkla gerçekleştirebilen insan haklarından biri olduğu düşünüldüğünde yurttaş bağlılığının önemi ortaya çıkmaktadır. Eğer bir toplumda yurttaş bağlılığı gelişmemişse orada yaşanabilir bir yerleşmeyi gerçekleştirmek olanaklı değildir. Toplumun bireyleri yalnız kendi çıkarlarını düşünmekten uzaklaşıp yurttaş olduklarında yurttaş bağlılığı doğar, bu da toplumda dayanışmanın gelişmesi demektir. Yurttaş bağlılığını sadece bir yerleşme için göstermek günümüzün küreselleşen dünyasında yeterli olmayabilir. Küresel düzeydeki sorumlulukları da yüklenmek gerekir. Çevre hareketi bu kapsamda bir sorumluluk anlayışını gerekli kılmaktadır.

IV. SON BİRKAÇ SÖZ

Bir yıl önce Dünya Şehircilik Günü'nde yaptığım konuşmada "Şehir Plancısının Utangaç Olmayan Talepleri"ni dile getirmiştik. Ve "Bu talepler sadece toplumdaki istenilen bir şey değildir. Aynı zamanda topluma karşı bir sözvermedir. Onun için böyle bir talepte bulunmak bir sorumluluktur. Ezikliğini üstünden atmış utangaç olmayan taleplerde bulunabilen bir plancı, başarılı olmak için bilgili olmak, zamanını esirgememek zorundadır, sorumluluk almaktan hesap vermekten kaçmamak durumundadır" demiştik. Bu sözler yeni bir plancı ahlakına talebi dile getiriyordu.

Sorumluluk talep eden bir meslek grubunun kendi iyilerini, ilkelerini tartışarak ahlaksal çerçevesinin netleştirirse toplumda o kadar meşrulaşacak ve utangaç olmayan taleplerde bulunabilecektir ●

* ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi